

İmâm Müslim'in İlmî Kişiliği ve Yayınlanan Üç Eseri Çerçevesinde Ricâl İlmindeki Yeri

Mustafa TAŞ*

Öz

İmâm Müslim *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eseri ile tanınmış bir âlimdir. Onun sahih hadisleri toplama hususundaki çalışmaları takdirle karşılanmış, kendisinin bu alandaki yetkinliği pek çok uzman tarafından dile getirilmiştir. Bunun yanında İmâm Müslim'in ricâl alanında da eserlerinin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda onun söz konusu edilen eseri dışında *et-Tabakât*, *Kitâbu'l-Künâ ve'l-Esmâ* ve *el-Münferidât ve'l-Vuhdân* adında kitapları vardır. İşte bu çalışmada Müslim'in kısa hayatı ve ilmî şahsiyetinden sonra mezkûr eserleri metot ve muhteva bakımından tanıtılmaya çalışılarak ricâl ilmi alanındaki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müslim, ricâl ilmi, Tabakât, Esmâ ve Künâ, Vuhdân.

Muslim's Scientific Personality and His Place in Ilm al-Rijal within The Framework of The Published Three Works

Abstract

Muslim, The Imam, is a well-known scholar with his work with the name of *al-Jami al-Sahih*. The scholar's studies on the collection of good hadiths were appreciated and his ability in this field was mentioned by many experts. Moreover, it is seen that Muslim The Imam has got many works in Ilm al-Rijal. In this sense, he has not only got the aforementioned work but he has also got the books with the name of *at-Tabakât*, *Kitâb al-Kunâ wa'l-Asmâ* and *el-Munferidât wa'l-Vuhdân*. In this study, Muslim's brief life and his scientific personality were introduced and his place in Ilm al Rijal was tried to shown as his aforementioned works, were introduced in terms of the method and content.

Keywords: Müslim, ilm al-rijal, Tabakât, Asmâ and Kuna, Vuhdân.

Makale gönderim tarihi: 21.06.2017, kabul tarihi: 18.05.2018.

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis A. B. D.

ORCID: 0000-0001-9730-3291

m_tas23@hotmail.com

Atf: Taş, Mustafa. "İmâm Müslim'in İlmî Kişiliği ve Yayınlanan Üç Eseri Çerçevesinde Ricâl İlmindeki Yeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Ağustos 2018): 353-369.

Şırnak Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Dergisi

2018/2 yıl: 9 cilt: IX sayı: 20

1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Künyesi Ebu'l-Hüseyn olan Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî'nin doğum tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda 201 (816-17), 202 (817-18) ve 204 (819-20)¹ yılları zikredilmekle birlikte çoğunluğa göre o, 206 yılında Nişâbur'da doğdu.² Meşhur bir Arap kabilesi olan Benî Kuşeyr'in mevâlisinden olup doğduğu yere nisbetle Nisâbüri diye de anılır.³ Müslim'in doğum yeri olan Nişâbur, döneminin önemli ilim ve kültür merkezlerindendir.⁴ Kabilesi Hz. Peygamber'in vefatından itibaren İslam tarihinde az çok mühim rol oynamıştır. Geniş İslam fütuhatından sonra çeşitli Kuşeyr aileleri, Arabistan'dan hicret etmiş, bazıları şarkta bazıları da garbda muhtelif bölgelere yerleşmişlerdir.⁵

Çocukluk yılları hakkında çok az bilgi bulunan İmâm Müslim, ilk eğitimini babasından ve çevresindeki âlimlerden aldı. Onun ilmî bir çevrede doğup büyüdüğü anlaşılmaktadır.⁶ On iki yaşında hadis öğrenmeye başlayan Müslim ilk defa 218/833'de Nişâbur'da *Muvattâ*'ın râvilerinden Yahya b. Yahya'dan hadis dinlemiş-

- 1 Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dumaşki Zehebi, *Kitâbu Tezkireti'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1954), 2: 588; a.mlf., *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehu Rivâye fi'l-Kütübî's-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb (Cidde: Müessesetu Ulûmî'l-Kur'an, ts.), 2: 258.
- 2 Zehebi, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983), 12: 558; Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyan ve Enbâu Ebnâ'iz-Zaman*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sader, 1978), 5: 195; Muhammed b. Muhammed Nûristânî, *el-Medhal ilâ Sahîhi'l-İmâmî'l-Müslim b. el-Haccâc* (Kuveyt: Mektebu's-Şuunî'l-Fenniyye, 2007), 17.
- 3 Zehebi, *Siyer*, 12: 558; a.mlf., *el-İber fi Haberî men Gaber*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed b. es-Sâid Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.), 1: 375.
- 4 Bkz. Ebû Abdillâh Şihâbüddin el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1977), 5: 331-333; Nûristânî, *el-Medhal*, 13-14; Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 33 (İstanbul: TDV Yay., 2007), 149-151; Muhammed b. Ca'fer Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 2.
- 5 M. Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 168.
- 6 Nûristânî, *el-Medhal*, 17.

tir.⁷ Hayatını Buhârî (ö. 256/870) gibi hadis ilmine adanmış ve ilim için Hicaz,⁹ Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Türkistan'ı dolaştı. Birkaç defa Bağdat'a gitti.¹⁰ İshak b. Râhûye (ö. 238/852), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi meşhur hadisçilerden ilim aldı.¹¹ Kûfede Ahmed b. Yûnus'tan hadis öğrendi; birkaç defa gittiği Rey'de *el-Câmi'u's-Sahîh*'ini baştan sona kendisine okuyarak tenkitlerini aldığı Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 264/878) ve İbn Vâre (ö. 270/884) ile hadis müzâkere edip onlardan rivayette bulundu.¹² 250/864'den önce Mısır'a geçti ve Harmeile b. Yahyâ'dan (ö. 243/857) hadis rivayet etti. Rihleleri sırasında kendilerinden faydalandığı diğer hocaları arasında İbn Nümeir (ö. 234/849), Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), Ebû'l-Hasan İbn Ebû Şeybe (ö. 239/853), Ebû Sevr (ö. 240/854), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849), Abd b. Humeyd, İbnü'l-Müsennâ (ö. 252/866), Bûndâr lakabıyla tanınan Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866), Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî de (ö. 255/869) vardır. On beş yılda kaleme aldığı *el-Câmi'u's-Sahîh*'te yüz elli hocasından rivayette bulunmuştur.¹³ Ömrünün sonlarında Buhârî ile tanışmış, kendisinden hadis almakla birlikte ondan hadis yazmamıştır. Çünkü Müslim'in Buhârî ile ilk görüşmesi Buhârî'nin Nişâbur'a geliş tarihi olan hicrî 250 yılına tekabül ettiğinden bu tarihte Müslim eserini tamamlamıştır.¹⁴ Yine Müslim, Ali b. el-Medîni (ö. 234/849) ve Muhammed b. Yahya ez-Zührlî'den de (ö. 258/872) *Sahîh*'inde tahrir etmemiştir.¹⁵

Müslim'in önde gelen talebeleri arasında Ebû İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892), İbn Huzeyme (ö. 311/923), Ebû Avâne el-İsferâyîni (ö. 316/929), İbn Saîd el-Hâşimî (ö. 318/930), Degûlî (ö. 325/937), İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938), İbn Mahled el-Attâr (ö. 331/943) gibi muhaddisler bulunmaktadır.¹⁶ Tahsilinden sonra Nişâbur'a yerleşmiş, maişetini ticaret vasıtasıyla kazanmıştır.¹⁷ Ticaretle uğraşması kendisini

7 Zehebî, *Tezkire*, 2: 588.

8 Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 169; İsmail Lütfî Çakan, *Anahatlarıyla Hadis* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 123.

9 İmâm Müslim, ilim için yolculuğa çıkanlardan (rahhâl) birisidir. İlk yolculuğunu on dört yaşında 220/835 yılında hac farızasını eda etmek için Hicaz'a yapmıştır. Bkz. Nûristânî, *el-Medhal*, 22; Müslim, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşgarî (Medine: el-Medlisu'l-İlmî, ts.), 16. (Kaşgarî'nin girişi)

10 Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001), 15: 121.

11 Zehebî, *Tezkire*, 2: 588.

12 Zehebî, *Siyer*, 12: 568.

13 Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 15: 121-122; Zehebî, *Siyer*, 12: 561. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz. Dilek Tekin, "Yazılı-Şifâhî Rivayet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015).

14 Muhammed Abdurrahman Tavâlîbe, *el-İmâm Müslim ve Menhecuhu fî Sahîhihi* (Ammân: Dâru Ammâr, 1421/2000), 45-46. Dönemin siyasi tartışmaları ve mezhep çatışmaları dolayısıyla Müslim'in Buhârî'den rivayet etmediği ancak tam olarak rivayet etmeme nedeninin bilinmediği ifade edilmiştir. Bunun yanında Mizzi ve Zehebî, Müslim'in *Sahîh* dışındaki eserlerinde Buhârî'den hadis rivayet ettiğini belirtmiştir. Bkz. Ebû'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf Mizzi, *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1994), 3: 1170; Zehebî, *Siyer*, 12: 397; Tekin, "Yazılı-Şifâhî Rivayet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri", 70.

15 Zehebî, *Siyer*, 12: 561.

16 Hocaları ve talebeleri için bkz. Mizzi, *Tehzib*, 27: 499-505; Zehebî, *Siyer*, 12: 558-562; a.mlf., *Tezkire*, 2: 588.

17 Kumaş ticareti yaptığından kendisine "bezzâz" denilmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 12: 570.

ilimden alıkoymamış, dükkânında öğrencilerine hadis rivayet etmiştir.¹⁸ Muayyen bir hadisi araştırmakla meşgulken hicri 261/875 tarihinde vefat etmiştir.¹⁹

Müslim yardımseverliğinden dolayı “Nişâbur’un cömerdi” diye anılmış, kaynaklarda kendisi hakkında sabırlı, azimli, çalışkan, cesur, güvenilir, vefalı gibi sıfatlarla övgü ifadeleri kullanılmıştır. Yine onun kimsenin gıybetini yapmadığı, kimseye kötü söz söylemediği de ifade edilmiştir.²⁰

Âlimler onun hadiste imâm ve rivayette mütehasıs olduğunda müttefiktir.²¹ Müslim, râviler hakkındaki tenkit ve değerlendirmelerine güvenilen cerh ve ta'dil âlimlerinden biridir. Onun sika bir hadis hâfızı olduğunu söyleyen İbn Ebî Hâtim babasının Müslim hakkında “sadûk” dediğini belirtmiş, kendisi de hafızlardan sika biri olduğunu ifade etmiştir.²² İbnü'l-Ahrem de (ö. 344/955) Nişâbur'dan üç önemli kişi yetiştirdiğini, bunların Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (ö. 258/872), Müslim b. Haccâc ve İbrâhim b. Ebû Tâlib olduğunu ifade etmiştir.²³ Hocası Bündâr (ö. 252/866) o devirde dört büyük hadis hâfızı bulunduğunu söylemiş, bunların Rey'de Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 281/894), Nişâbur'da Müslim, Semerkant'ta Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî (ö. 255/869) ve Buhâra'da Buhârî (ö. 256/870) olduğunu belirtmiştir.²⁴

Müslim, hocalarına karşı son derece saygılı idi. Buhârî, Nişâbur'a gelince Müslim onun derin bilgisine hayran kalmış ve kendisinden hiç ayrılmamıştır. Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen Buhârî'ye karşı bazı devlet adamları ve âlimler cephe alınca Müslim onu savunmuştur. Hocası Zühli'nin bir derste, “Kim Kur'an mahlûk değildir diyorsa meclisimizde bulunmasın” sözleriyle Buhârî'ye cephe aldığı gören Müslim oradan ayrılmış, Zühli'den yazdığı bütün hadisleri onun evine göndermiş ve bir daha kendisiyle görüşmemiştir.²⁵ Hem Zühli'den hem Buhârî'den çok faydalanan Müslim, hocaları arasındaki anlaşmazlıkta Buhârî'nin tarafını tutmakla beraber *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde her iki hocasından da rivayette bulunmamıştır. Müslim'in Zühli ile anlaşmazlığa düşmesinin ilim çevrelerinde pek uygun karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim hadis hâfızı Ebû Kureyş Muhammed b. Cum'a b. Halef el-Esam el-Kuhistânî (ö. 313/925), Ebû Zür'a'ya Müslim'i kastede-

18 Zehebî, *Siyer*, 12: 570-571.

19 Mizzi, *Tehzib*, 27: 705; Zehebî, *Siyer*, 12: 580; a.mlf., *el-İber*, 1: 375; Siddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 169; M. Yaşar Kandemir, “Müslim b. Haccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yay., 2006), 93-94.

20 Bkz. Abdulaziz b. Şah Veliyyullah Dihlevî, *Büstanu'l-Muhaddisin*, çev. Ali Osman Koçkuzu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986), 191; Hasan Mahmûd Selmân, *el-İmâm Müslim b. el-Haccâc* (Dimeşk: Dâr-ur'l-kalem, 1994/1414), 26-27;

21 Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2009), 323; Dihlevî, *Büstanu'l-Muhaddisin*, 190; Nûristânî, *el-Medhal*, 19.

22 Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil* (Beyrut: Dâr-ur'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1953), 8: 182; Zehebî, *Siyer*, 12: 564; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, thk. Âdil Mürşid, İbrâhim Zeybek (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, ts.), 10: 115.

23 Hakkında zikredilen övgü ifadeleri için bkz. Zehebî, *Siyer*, 12: 579; İbn Hacer, *Tehzib*, 10: 113.

24 Zehebî, *Siyer*, 12: 564; Nûristânî, *el-Medhal*, 29-30.

25 Zehebî, *Tezkire*, 2: 589-590; Siddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 169; Nûristânî, *el-Medhal*, 19.

rek, “Bu zat dört bin sahîh hadisi bir araya getirdi” dediğinde Ebû Zûr’a, “Geri kalan sahîhleri niye toplamamış?” diyerek tepki göstermiş, Müslim’i hocası Zührlî’ye ters düştüğü için eleştirmiştir.²⁶

Müslim’in diğer Ehl-i hadîs gibi selevin akîdesini benimsediği, İmam Mâlik (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) görüşlerine meyli bulunmakla beraber fıkıh mezheplerinden hiçbirine mensup olmadığı belirtilmiştir.²⁷ Onun daha çok Şâfiî olarak tanınması, muhtemelen bâb başlıklarını tertip ederken Nevevî’nin (ö. 676/1277) kendi mezhebinin bazı görüşlerini yansıtmış olması sebebiyledir.²⁸

İmam Müslim’in hayatı ve ilmî kişiliği ile ilgili pek çok değerlendirme bulunmaktadır. Onun *el-Akrân*, *Efrâdü’s-Şâmiyyîn*, *el-İhve ve’l-Ahavât*, *Evlâdü’s-Sahâbe*, *Ma’rifetü Ruvâti’l-Ahbâr*, *el-Muhadramûn*, *et-Târih*, *Tafdîlü’s-Sünen*, **el-İlel**²⁹ adlı eserleri olmakla birlikte bu makalede günümüze ulaşan üç eseri üzerinden ricâl ilmindeki yeri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Görüldüğü gibi Müslim’in özellikle ricâl ve cerh-ta’dille ilgili kitapları ön plana çıkmaktadır. Ancak bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığı hakkında bir bilgi yoktur. Kaybolan bu eserlerin ortaya çıkmasıyla yapılacak çalışmalarla onun ricâl ve cerh-ta’dil alanındaki metodu hakkında kapsamlı sonuçlara ulaşılabilecektir.

2. Ricâl İlmindeki Yeri

Hadis ilimleri (ulûmu’l-hadis), rivâyetü’l-hadis ve dirâyetü’l-hadis ilmi olarak iki kısımda incelenmektedir.³⁰ Ricâl ilmi ise dirâyetü’l-hadis ilminin bir alt dalıdır. Ricâl, hadis usulünde hadisleri rivayet eden râviler hakkında kullanılan genel bir tabirdir.³¹ Râvilerin kimliklerini, şahsiyetlerini ve ilmî yeterliliklerini inceleyen hadis ilmine ricâl ilmi, bu konuya dair yazılmış eserlerin tümüne de ricâl edebiyatı veya ricâl literatürü denilmektedir. Ricâl ilmi, hadis râvilerini hadis rivayeti bakımından tetkik eden hadis dalıdır. Onların terceme-i hallerini, hangi bölgelere gittiklerini, kimlerle görüşüp kimlerden hadis naklettiklerini ne zaman doğup ne zaman vefat ettikleri vb. hususları inceler.³² Zaman içinde bu ilim dalı çeşitli kolla-

26 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 194.

27 Müslim, *et-Tabakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân (Riyad: Dâru’l-hicre, 1991), 1: 104 (Muhakkikin girişi); Nûristânî, *el-Medhal*, 27-28; Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, 132.

28 Kandemir, “Müslim b. Haccâc”, 94.

29 Eserleri için bkz. Zehebi, *Siyer*, 12: 579; Müslim, *et-Tabakât*, 1: 110-133 (Muhakkikin girişi); Kandemir, “Müslim b. Haccâc”, 94.

30 Bkz. Subhi Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, 81; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 146; İsmail L. Çakan, “Dirâyetü’l-Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: TDV Yay., 1994), 366; Zekeriya Güler, “Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirayet Bütünlüğü”, *İLAM Araştırma Dergisi* 1, sy. 2 (1996): 114.

31 Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yay., 1992), 322; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: MÜİFAV Yay., 2009), 253; İbrahim Hatiboğlu, “Ricâlü’l-Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: TDV Yay., 2008), 83.

32 Emin Aşıkcutlu, *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri* (İstanbul: MÜİFAV Yay., 2007), 80; Mehmet Eren, *Hadis İlminde*

ra ayrılarak, her asırda dönemin ihtiyaç ve şartlarına göre muhtelif çalışmalara zemin teşkil etmiştir.³³ Tabakât, târihu'r-ruvât, esmâu'r-ricâl, terâcimu ahvâl, tezkire, el-esmâ ve'l-künâ gibi isimlerle de anılan ricâl ile ilgili eserler çeşitli kategorilere ayrılmıştır.³⁴

İslam ilim tarihinde en eski telif yöntemlerinden biri olarak tabaka kavramının erken dönemde geliştirilip kullanılmasının arka planında bu yöntemin sağladığı bazı kolaylıkların ve pratik faydaların bulunduğu belirtilmiştir. Genel olarak İslam ilim ve kültür tarihi, özelde hadis ilmi ve tarihi açısından tabaka esaslı biyografik taksimin sağladığı faydalardan birkaçı şöyledir: 1) Sahabe ve tabiîn tabakasının birbirinden ayrılması ile hadiste irsâl, inkita ve tedlisin bilinmesine yardımcı olur. 2) Râvilerin tabakalarını bilmek, aynı isimli râvileri ayırdetmek için önemlidir. 3) Râvilerin vatanlarını bilmek yine aynı isimli râvileri birbirinden ayırmada mühim bir yere sahiptir.³⁵

3. et-Tabakât

Hadis ilminde “Hadis ricâlinin ilk tabakasını oluşturan sahâbeden başlayarak daha sonraki dönemlerde birbirine yakın yaşlardaki râvilerin teşkil ettiği gruplar” anlamında kullanılan tabakât terimi hadis âlimlerinin geliştirdiği ve diğer ilim dallarının da benimsediği bir telif türüdür.³⁶ Hadislerin senedlerinde ricâl ile ilgili bazı meseleleri çözmek amacıyla sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn sıralamasına göre telif edilen tabakât türü eserlerin III. (IX.) yüzyıldan itibaren farklı metot ve muhtevalarla kaleme alınmaya başlandığı görülmektedir. Bu eserlerden bir kısmı, genel Tabakât kitaplarıdır. Kendi dönemlerine kadar bütün râvileri veya ricâlî tanıtmak amacıyla yazılan bu eserlerin sonrakilere kaynaklık eden ve günümüze de ulaşan en önemlileri İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Halife b. Hayyât'ın *Kitâbu't-Tabakât (Tabakâtu'r-Ruvât)*, Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr* ve Müslim b. Haccâc'ın *et-Tabakât* adlı eserleridir.³⁷ Özel Tabakât kitapları ise belli râvi tabakalarına ait eserler, belli kitaplara ait ricâl ile ilgili edebiyat, *Kütüb-i Sitte* ricâlî ile ilgili eserler, belli

Ricâl Bilgisi ve Kaynakları (İstanbul: İSAM Yay., 2012), 29; Özafşar, *Hadis İlmine Giriş* (İstanbul: DEM Yayınları, 2009), 37; İbrahim Hatiboğlu, “Ricâlü'l-Hadis”, 83.

33 M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15 (İstanbul: TDV Yay., 1997), 55; Abdullah Karahan, “Türkiye’de Cerh ve Ta’dil İle Alakalı Yapılmış Çalışmalar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 13, sy. 2 (2004): 184.

34 Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 55; Süddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 250-251; Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi* (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001), 107.

35 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 59 vd. (Muhakkikin girişi); Emin Âşıkutlu, “Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2007/1): 10-11.

36 Bkz. İzmirli İsmâil Hakkı, *Hadis Tarihi*, Tenkitli Neşir: İbrahim Hatiboğlu (İstanbul: Erkam Matbaası, 2002), 255; Âşıkutlu, “Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”, 5-18.

37 İzmirli, *Hadis Tarihi*, 256; Âşıkutlu, “Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”, 10; Mehmet Efendioğlu, “Tabakat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: TDV Yay., 2010), 291-292; Müslim, *et-Tabakât*, 1: 35 (Muhakkikin girişi).

vasıflara sahip ricâl ile ilgili edebiyat ve belli bölge ricâlî ile ilgili eserler şeklinde tasnifedilebilir.³⁸

Ricâlü'l-hadis tabakâtı olarak sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn başta olmak üzere yaş veya öğrenim itibarıyla birbirine yakın olan hadis ricâlîni belirli bir düzene göre tertip ederek haklarında bilgi veren ve genellikle tabakât kitapları diye anılan çok sayıda eser vardır. Hz. Peygamber'in övgüsünü kazanan ilk üç nesil ayrı tabakalar halinde ele alınmıştır. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren telif edilmeye başlanan ve farklı şekillerde tasnif edilen tabakât kitapları sonraki dönemlerde alfabetik olarak düzenlenmiştir.³⁹

Müslim'in söz konusu eseri kaynaklarda *Tabakâtü't-Tâbiîn*, *Tabakâtü'r-Ruvât*, *Esmâu'r-Ricâl* isimleriyle de zikredilmektedir.⁴⁰ Erken dönem eserlerinden biri olan Müslim'in *et-Tabakât*'ında, sahâbe ve tâbiînden⁴¹ iki bin iki yüz kırk altı râvinin isimleri Medineliler, Mekkeliler, Kûfeliler, Basralılar, Şamlılar (Suriyeliler) ve Mısırlılar sıralamasına göre dizilmiştir. Eser, Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan tarafından neşredilmiştir. Müslim önce sahabeyi tek tabaka, sonra da tabiîni iki-üç tabaka halinde, ilim merkezi olan beldelere göre tasnif etmiş, her iki kısmın sonunda kadınların isimlerini de bu şekilde sıralamıştır.⁴²

Müslim, ricâl ve cerh-ta'dîl ilimlerinde eser sahibi olup otorite kabul edilen Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve İmâm Buhârî gibi hocalarından ve onların eserlerinden istifade etmekle birlikte yeni bir tasnif sistemiyle kendi kitabını oluşturmuştur.⁴³ Onun da bu alanlarda eser telif edip önemli bir âlim olarak zikredilmesinde hocalarının ve onların eserlerinin bariz etkisinin olduğu söylenebilir.

Müslim daha önceki tabakât yazarlarından İbn Sa'd (ö. 230/845) ve Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) nesep esaslı taksiminin aksine sahâbîleri sırasıyla Medîne (191 kişi), Mekke (30 kişi), Tâif (18 kişi), Kûfe (89 kişi), Basra (61 kişi), Şam (57 kişi), Mısır (30 kişi), Yemen (5 kişi), Rakka (1 kişi), ve Yemâme (2 kişi) gibi sadece yaşadıkları şehirlere göre tanzim etmektedir. Erkek sahâbîlerden sonra yine aynı taksimle Medîne (71 kişi), Mekke (8 kişi), Kûfe (11 kişi), Basra (4 kişi) ve Şam (3 kişi) şehirlerine yerleşen kadın sahâbîleri zikretmektedir. Bu yönüyle de İbn Sa'd ve İbn Hayyât'tan ayrılmaktadır. Müslim'in eserinde 516'sı erkek, 97'si kadın olmak üzere 613 sahâbî ismi yer almaktadır.⁴⁴ *et-Tabakât*'ta

38 İ. Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV Yay., 2008), 280-294.

39 Hatiboğlu, "Ricâlü'l-Hadis", 85. Halife b. Hayyât ve İbn Sa'd'ın *Tabakât*'larının Müslim'in eserinden farklı yönleri için bkz. Müslim, *et-Tabakât*, 1: 39-41 (Muhakkikin girişi).

40 Kitabın ismi hakkındaki farklı rivayetler için bkz. Müslim, *et-Tabakât*, 1: 23-26 (Muhakkikin girişi); Kandemir, "Müslim b. Haccâc", 94.

41 Kettâni, *Hadis Literatürü*, 290.

42 Bkz. Müslim, *et-Tabakât*, 1: 211 vd.

43 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 30 (Muhakkikin girişi); a.mlf., *el-Künâ*, 15 (Kaşgarî'nin girişi).

44 Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti* (İstanbul: İFAV Yay., 2015), 217-218. Sahâbe'nin sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Sahâbe'nin terceme-i haline tahsis edilen eserlerin en muhtevalısı olan İbn Hacer'in *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe* adlı eserinde 11.027 sahâbî yer almaktadır. Ancak bu rakama dâhil olan

sahâbî'yi tespit hakkında “مولى النبي”⁴⁷, “كاتب النبي”⁴⁶, “حب رسول الله”⁴⁵, “صاحب النبي”⁴⁸ gibi kişinin sahâbî olduğuna delil olacak niteliklerle deyer verilmiştir.⁵¹

Müslim, kendi beldesi olan Horasan'ın muhaddislerini, Basra ve Kûfelilere dâhil etmiştir. Metrûk ve yalancı olanları esere almamış, ancak hadisleri terk edilmeyen ama kendileri zayıf kabul edilen bazı meşhur râvileri zikretmiştir. Kitabının sonunda tabiinden tam olarak beldeleri bilinmeyen yirmi sekiz muhaddisi sıralamıştır. Bunların bazıları meçhul sayılmışsa da rivayet ettikleri hadisler maruf olup hadisçiler tarafından yaygın olarak kullanıldığı için onları da kitabına almıştır.⁵²

Müslim'in *et-Tabakât*'ı ilk bakışta sadece isim listesi olarak görülse de ricâlî tanıtımındaki öneminden dolayı mühim bir eserdir. Eser muhaddislerin isimlerini doğru bir şekilde tespit etmesi ve sahabeyi beldelelere ayırarak tasnif etmesi bakımından önemlidir. Ancak Ahnef b. Kays (ö. 67/686) ve Velîd b. Müslim (ö. 195/810) gibi meşhur olan ve künyeleriyle tanınan tabiilerden bir kısmı eserde yer almamıştır.⁵³

Müslim kitabına ilk önce Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) ismi ile başlamış, onun başka isimlerini zikretmiş bununla ilgili bir rivayete de yer vermiştir. O daha sonra Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 5/656) ve diğer öne çıkmış meşhur sahâbîlere yer vermiştir. Müslim bu sahâbîlere yer verirken tabakât kitaplarının ön plana çıkan özelliği olarak râvinin tanıtıcı unsurları olan kimlik bilgilerine bu bağlamda bazılarının künyesine ve ismine işaret etmektedir. Örneğin Müslim, Suheyb b. Sinân'ın Ebû Yahya olarak künyelendiğini ifade etmiştir. Üseyd b. Hudayr'ın Ebû Atîk olarak künyelendiğini zayıf bir görüşe göre Ebû Yahya şeklinde künyelendi-

mükerrerler, muhadramlar ve yanlışlıkla sahâbî olarak zikredilenler çıkarılırsa bu sayının 10.000 civarında olacağı söylenmektedir. Bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV Yay., 2008), 285; Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler* (İstanbul: İFAV Yay., 2014), 34.

45 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 186.

46 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 145.

47 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 148, 150.

48 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 150, 156.

49 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 190.

50 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 194.

51 Ulemâya göre bir kimsenin sahâbî olduğu tevâtür, şöhret, şehâdet ve ikrâr yollarından biri ile bilinmektedir. Örneğin cennetle müjdelenmiş on kişi (el-aşeretü'l mübeşşere) ile dört halifenin tevâtür yolu ile Dımâm b. Sa'lebe'nin ise şöhret yolu ile sahâbî oldukları bilinmektedir. Bunlar dışında, bir kişinin sahâbî olup olmadığını tespit etmekte yardımcı olan başka hususlar da bulunmaktadır. Hz. Peygamber devrinde bir ordunun başına komutan olarak görevlendirilmek, Hulefâyi Râşidîn döneminde ridde savaşları veya fetih ordularında üst seviyede görevlere getirilmiş olmak, Hz. Peygamber devrinde doğmuş olmak, Mekke ve Taîf'in fethi ile Vedâ hacı esnasında buralarda yaşamış olmak ve Medine'de yaşayan Evs ve Hazrec kabilelerinden birine mensup olmak bu hususlardan bir kaçıdır. Bkz. İbnü's-Salâh Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadis*, thk. Nüreddin İtr (Dimeşk: Dâru'l-fîkr, 2012), 294; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV Yay., 2009), 72; Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV Yay., 2013), 117; Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, 31-32.

52 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 27 (Muhakkikin girişi); Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 342-343.

53 Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 342-343.

ğini ifade etmiştir. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin isminin Hâlid b. Zeyd b. Küleyb olduğunuzikretmiştir.⁵⁴

İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ı ise ilk önce Resûlullah'ı diğer peygamberlerle irtibatlandıran kısa bir risâlet tarihinden sonra onun anne ve babasının soyuna yer vererek bî'set öncesi ve sonrası Mekke dönemi hayatını anlatır. İlk iki cildinde Hz. Peygamber'in hayatını vermektedir. Daha sonra sahâbe, tâbiûn ve müellifin kendi devrinde yaşayan muhaddis, tarihçi ve ensâb âlimlerinden toplam 4300 kadar şahsın biyografisini ihtiva etmektedir. O, sahâbileri Bedir harbine katılan muhâcirlere, Bedir harbine katılan Ensâr, Bedir harbine iştirak edemeyen ilk Müslümanlar, Mekke'nin fethinden önce Müslüman olanlar, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar şeklinde beş tabakaya ayırmıştır.⁵⁵ Buhârî ise *et-Târîhu'l-Kebîr*'e Allah'ın Hz. Peygamber'i (as) seçmesi, Allah Resûlünün Hz. Âdem'e kadar uzanan nesebi, şemâilî, peygamberliği, kendisine vahyin gelişi, altmış üç yaşındayken vefat etmesi ve hicrî takvimin başlangıcıyla ilgili birtakım rivayetlerin yer aldığı bir giriş ile başlamaktadır. Daha sonra Hz. Peygamber'in ismine duyduğu saygıdan dolayı "Muhammed" ismiyle başladığını, sonra "elif" harfiyle başlayan isimlere geçtiğini, o şekilde alfabetik olarak devam ettiğini ifade etmektedir. İsmi Muhammed olan sekiz yüz yetmiş bir kişi baba adlarına göre alfabetik olarak sıralanmaktadır. Daha sonra adı İbrâhim olanlar ile alfabetik sıralamaya geçilmektedir.⁵⁶

Müslim râvilerin kardeş bilgisine de yer vermekte bazen de bahsi geçen râvinin babasının ismini zikretmektedir. Meselâ, söz konusu eserinde Katade b. Nu'mân'ın, Ebû Saîd el-Hudrî'nin anne bir kardeşi olduğunu ifade etmiştir. Yine Müslim, Zeyd b. el-Hattâb'ın Ömer b. el-Hattâb'ın kardeşi olduğunu belirtmiştir. Haccâc el-Eslemî'nin Haccâc b. Haccâc'ın babası olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷

Müslim *et-Tabakât*'ında bazı râvilerin önemli görevlerine de işaret etmektedir. Örneğin Abdullah b. el-Erkam ile Hanzala b. er-Rebî'nin Hz. Peygamber'in kâtibi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Bunun yanında İmâm Müslim, bazı râvilerin belirgin özelliklerini zikretmektedir. Meselâ, Abdullah b. Selâm'ın İsrâiloğulları'ndan olduğunu belirtmiştir.⁵⁹ Buhârî de *et-Târîhu'l-Kebîr*'de ricâl edebiyatının muhtevasına uygun olarak râvinin hal tercemesinde adını, babasının adını, künyesini, soyunu veya vatanını belirtir. Hocalarının ve talebelerinin bir kısmını zikreder. Onların rivayetlerinden bir veya birkaç örnek verir. Bazı râvilerin bedenî, ahlakî ve ilmî özelliklerini kaydeder. Bazı muhaddislerin mesleklerine işarette bulunur.⁶⁰

54 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 146.

55 Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 272; Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 20 (İstanbul: TDV Yay., 1999), 294-297.

56 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî Buhârî, *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1: 11-14.

57 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 147, 156.

58 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 148, 150.

59 Müslim, *et-Tabakât*, 1: 151.

60 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 9: 84, 90; 3: 19, 29; 2: 244.

İlk dönem tabakât eserlerinden olup günümüze ulaşmış olan Müslim'in mezkûr eseri kendisinden sonra önemli bir kaynak olarak zikredilmiş ve âlimler ondan iktibasta bulunmuşlardır. Örneğin, İbn Abdülber *el-İsti'âb*, İbnü'l-Esîr *Üsdü'l-Gâbe* adlı eserlerinde sahâbe bilgisi hakkında Müslim'in değerlendirmelerini aktarmışlardır.⁶¹

4. *Kitâbü'l-Künâ ve'l-Esmâ (el-Esâmî ve'l-Künâ, el-Esmâ ve'l-Künâ, el-Künâ)*

el-Esmâ ve'l-künâ, hadis râvilerinin isim ve künyeleri manasına gelir. Yalnızca ismiyle veya künyesiyle tanınmış olanların konu edildiği bir ilim dalıdır.⁶² Klasik hadis kitaplarında rivayetler râvilerin isim (çoğulu esmâ) ve künyelerini (çoğulu künâ) ihtiva eden senedlerle birlikte zikredildiği için rivayetlerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi râvilerin tanınmasına ihtiyaç gösterir. Râvilerin bir kısmı sadece künyesi veya ismiyle, bir kısmı da hem künyesi hem ismiyle tanınmıştır. İsmiyle tanınan bir râvinin künyesiyle anılması veya künyesiyle bilinen râvinin ismiyle zikredilmesi karışıklığa yol açtığı gibi isim ve künyelerin birbirine benzerliği de senedlerin değerlendirilmesinde zorluklar meydana getirmiş, hatta bazı yanlışlıklara yol açmıştır. İsim veya künye benzerliğinin sebep olduğu hatalar arasında, bir fikrin onun aksini savunan kimseye nisbet edilmesi durumu yer almaktadır.⁶³ Yine râviler adâlet ve zabt bakımından aynı derecede değildirler. Aynı adı taşıyan iki râviden birisi âdil kabul edilirken diğeri olmayabilir.⁶⁴ İşte bu nedenlerden dolayı râvilerin isim ve künyelerinin araştırılması gerekmektedir.

Müslim'in *Kitâbü'l-Künâ ve'l-Esmâ* adlı eseri, hadislerin senedlerinde isimleriyle tanınan râvilerin, bazı senedlerde künyeleriyle anılması veya künyeleriyle bilindiği halde isimleriyle zikredilmesi yüzünden ortaya çıkan karışıklığı gidermek amacıyla yazılmıştır. Mutâ' et-Tarâbişî, eserin Dâru'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de bulunan nüshasını esas alarak geniş bir mukaddimeyle birlikte tıpkıbasımını yapmıştır.⁶⁵

Müslim bu kitabında daha çok isimleri bilinen künye sahiplerinden 3804 kişiye yer vermiştir. Şahısları alfabetik tertiple veren Müslim, genellikle aynı harf içinde çok şahıs bulunan künyeleri başa alarak ilgili harfi, sonunda iki-üç kişi bulunan künyelerle bitirmektedir. Her harfin sonunda o harfte önceden geçmemiş

61 Bkz. İbn Abdülber Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, haz. Adil Mürşid (yy., Dâru'l-'Âlâm, 2002), 211, 329; İbnü'l-Esîr Ebû'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvad-Avil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2: 75, 230.

62 Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 91.

63 Kandemir, "Müslim b. Haccâc", 94; Mücteba Uğur, "Esmâ ve Künâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: TDV Yay., 1995), 419.

64 Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 123.

65 Müslim, *Kitâbu'l-Künâ ve'l-Esmâ*, thk. Mutâ' et-Tarâbişî (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1984). Nüshaları için bkz. Aynı eser Tarâbişî'nin mukaddimesi 40 vd.

olan münferid künyeleri sıralamaktadır.⁶⁶ Müslim bu alanın bazı müelliflerinden farklı olarak râviler hakkında nadiren de olsa cerh-ta'dîl değerlendirmelerine yer vermiştir.⁶⁷

Müslim bahsi geçen eserinde râviler hakkında kısa bilgiler de vermektedir. Ricâl eserlerinde râvileri tanıtıcı bilgilere burada da yer verildiğini görmekteyiz. Örneğin eserde ilk râvi olarak yer alan Ebû İshak Sa'd b. Ebî Vakkâs b. Mâlik b. Vüheyb b. Abdi Menâf b. Zühre b. Kilâb el-Kureşî (el-Bedrî) şeklinde râvinin isim, neseb ve künye olarak tam adından sonra Resûlullah ile birlikte Bedir savaşına katıldığı ifade edilmiştir.⁶⁸ Müslim tanıtılan râviden rivâyet eden râvileri de zikretmektedir. Meselâ, Ebû İshak Ka'b b. Matî' el-Himyerî'den İbn Abbâs, İbn Amr, Ebû Hureyre ve İbn Zübeyr'in rivayet ettiğini ifade etmiştir.⁶⁹ Bunun yanında tanıtılan râvinin semâ yoluyla hadis aldığını da zikretmiştir. Örneğin Ebû İshak İbrahim b. Abdurrahman b. Avf'ın; babasından, Osman b. Affân'dan ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'dan işittiğini (semâ) ifade etmiştir.⁷⁰

Buhârî *et-Târihu'l-Kebîr*'inin tamamlayıcı cüzü olan *Kitâbu'l-Künâ*'da ise daha çok isimleri bilinmeyenlerin künyelerini toplamıştır. Cüzün bu alfabetik kısmında, toplam 804 künye sahibi zikredilmiştir. Daha sonra, "bir ismi bilinmekle beraber künyesi daha meşhur olan" toplam 189 kişi karışık olarak sıralanmıştır. Son olarak da, künyesiyle tanınan sekiz kadının isimleri verilmiştir. Böylece bu cüzde toplam 1001 künye sahibi tanıtılmış olmaktadır.⁷¹ Buhârî *el-Künâ*'da künyeleri verilen kişilerin isimlerini, nisbelerini ve lakaplarını zikretmeye çalışmıştır. Örneğin Ebû Bahriyye'nin isminin Abdullah b. Kays, nesebinin ise Ebû Bekr b. Ebû Mer-yem olduğunu nakletmiştir. Ebû'l-Kunûd'un ismi Abdullah b. İmrân'dır.⁷² Esved b. Âmir Ebû Abdurrahman'ın lakabı ise Şazân'dır.⁷³ Her iki eserde bu şekilde benzerlikler görülmektedir.

Müslim'in bu kitabının Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr*'inden aynen nakil olduğu söylenerek onun Buhârî'ye atıfta bulunmaması tenkit edilmiştir.⁷⁴ Muallimî de

66 Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 128; Müslim, *Kitâbu'l-Künâ*, 30-32 (Tarâbişî'nin girişi).

67 Müslim, *el-Künâ*, 1: 41-42; Aynı eser, 1: 11, 23 (Kaşgarî'nin girişi).

68 Müslim, *el-Künâ*, 1: 33.

69 Müslim, *el-Künâ*, 1: 33.

70 Müslim, *el-Künâ*, 1: 34.

71 Buhârî, *Kitâbu'l-künâ* (*et-Târihu'l-kebir* içinde), 9: 94. ez-Zerkî'ye göre ise *el-Künâ*, *et-Târihu'l-Kebîr*'den bağımsızdır. Delilleri için bkz. Âdil b. Abdüşşekûr Zerkî, *Târihu'l-Buhârî* (Riyad: Mektebetu'l-Kahire, 2002), 20-23.

72 Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, 9: 90.

73 Buhârî, *et-Târihu's-Sağîr*, thk. Mahmut İbrahim Zâyed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'âşî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1986), 2: 286; a.mlf., *et-Târihu'l-Kebîr*, 1: 448.

74 Müslim, *el-Künâ*, 1: 26 (Kaşkarî'nin girişi); Hâkim el-Kebîr Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed en-Nisâbüri, *el-Esâmî ve'l-Künâ*, nşr. Yusuf b. Muhammed ed-Dahil (Medine: Dâru'l-Gurâbâi'l-Eseriyye, 1994), 2: 274; Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhi-Abdülfeţh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1992), 2: 225; Muhammed Evlâd Atuv, *Mustalâhatu'l-Cerh ve't-Ta'dil ve Tatavvuruha't-Târihiyyu fi't-Turâsi'l-Matbu'i li'l-İmâmi'l-Buhârî ma'a Dirâsetin Mustalâhiyyetin* (Fas: Dâru's-selâm, 2013), 108.

Müslim'in isimleri bilinenlerin künyelerini Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr*'inden, bilinmeyenlerin künyelerini de onun *Künâ* cüzünden naklettiğini söylemiştir.⁷⁵ Fakat bu iddialara rağmen Müslim'in kitabının Buhârî'nin kitaplarından aynen nakil olduğu söylenemez. Buhârî'nin mezkûr eserinden pek çok âlim istifade etmiştir. Ancak Müslim'in eserinde Buhârî'den farklı bir tasnif metodu vardır. Müslim isim ve künyelerle ilgili bu eserinde güzel bir tertip oluşturmuş ve Buhârî'nin ifadelerinde tasarrufta bulunmuştur. Müslim'in tasnifteki bu başarısının *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde de müşahade edildiğini burada zikredebiliriz. Bu nedenle Müslim'in sözkonusu eserinin bazı kısımları orjinal bir telif haline gelmiştir. Ayrıca Müslim başka kaynaklardan da istifade etmiştir. Diğer yandan Buhârî, mezkûr cüzünde *et-Târihu'l-Kebîr*'deki gibi künye sahiplerinin rivâyetlerinden bir örnek sunarken, Müslim böyle bir yol takip etmemiştir.⁷⁶

Müslim'in künyeler hakkında telif ettiği bu kitap, kendisinden sonra gelen âlimler için önemli bir kaynak olmuştur. Râvilerin isim ve künyelerini tespitte Müslim'e atıfta bulunulmuştur.⁷⁷

5. *el-Münferidât ve'l-Vuhdân*

Kendisinden sadece bir râvinin hadis rivayet ettiği kimseler ya da tek râvileri olan kimselerin rivayet ettikleri hadisler hakkında vuhdân terimi kullanılmıştır.⁷⁸ Sahabe, tabiîn ve sonraki dönemlerde hadis imamlarının farklı birtakım hocaları olmuştur. Hatta bu hadis imamlarından başka kimse o kişilerden rivayet nakletmemiştir. Bu bağlamda kimi sahabîlerden, sadece çocukları rivayet etmiştir.⁷⁹ Vehb b. Huneş, Muhammed b. Safvân ve Muhammed b. Sayfî bu çeşit râvilerdendir. Bu üç sahâbîden sadece Şa'bî rivayet etmiştir.⁸⁰ İbnü's-Salâh, tek râvisi olan sahâbîlerin hadislerini Buhârî ve Müslim'in tahrir etmesini sahâbîlerin meçhul olmaları ile ilgili hususu ortadan kaldırıp onların adâletini temin ettiği şeklinde değerlendirmiştir.⁸¹ İbn Hibbân, kendisinden âdil bir kimsenin rivayette bulunduğu meçhûl-ı aynın cerhi zahir oluncaya kadar, ihticâca ehil olduğuna cevaz vermiştir. Meselâ Müslim'in *Kitâbu'l-Münferidât ve'l-Vuhdân* adlı eserinde râvisi tek olan pek çok sahâbî ismi yer almaktadır. Sahâbîlerin meçhul sayılması rivayeti zedeleyen bir sebep değildir. Zira sahâbenin dindeki adâleti meşhurdur. Bu nedenle sika olup tek râvisi olan sahâbîlerin cehâletü'l-ayn vasıfları kalkmış ve

75 Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, 8: 453 (Muhakkikin notu).

76 Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 128-129. Ayrıca bkz. Müslim, *Kitâbu'l-Künâ*, 29-30 (Tarâbişî'nin girişi); Müslim, *el-Künâ*, 1: 26 vd. (Kaşgarî'nin girişi).

77 Bkz. Ebü'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüci bî Bâci, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh limen Harrece 'anhu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. Ahmed Libzâr (yy., ts.), 2: 899; 3: 1472; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 236; Müslim, *Kitâbu'l-Künâ*, 34 vd. (Tarâbişî'nin girişi); Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 128-129.

78 Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 330.

79 Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 283.

80 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 319; Celâlüddin Süyûtî, *Tedribü'r-Râvi fi Şerhi Tâkribi'n-Nevevi* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009), 371.

81 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, 113-114.

ayrıca rivayette adâlet (sıdk) ile maruf oldukları açığa çıkmış olur.⁸² Kendilerinden sadece bir tek râvinin rivayette bulunduğu kişilerin hayatını konu alan çalışmalar onların güvenilirlik derecesini de tesbite yaramaktadır.⁸³

Vuhdân, ricâl ilminin önemli konularındandır. Vuhdân tespiti ile meçhul râviler bilinmiş olur. Vuhdân alanında telif edilen eserlerden dördü günümüze ulaşmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda zikredilmesine rağmen günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmeyen eserler de mevcuttur. Bu konuda Müslim'in dışında eserleri elimizde olan Nesâî ve Ezdî'nin de çalışmaları vardır. Ancak Müslim'in söz konusu eseri, ihtiva ettiği râvi sayısı bakımından diğerlerine göre en hacimli olanıdır. Bu konuyla ilgili muasır çalışmalar da yapılmıştır.⁸⁴ Kendilerinden sadece bir râvinin rivayette bulunduğu bazı sahâbî veya tâbîi râvileriyle ilgili olan Müslim'in söz konusu eseri müstakil olarak ve Buhârî'nin *ed-Duaî'au's-Sagîr*, Nesâî'nin *ed-Duaî'â ve'l-Metrûkûn*'u ile birlikte de yayımlanmıştır.⁸⁵ *El-Münferidât ve'l-Vuhdân* adlı eser *el-Efrâd*, *Kitâbu'l-Müfred*, *el-Evhâd*, *Men Leyse Lehu İlla Râvin Vâhid* adlarıyla dazikredilmiştir.⁸⁶

Müslim'in bu eseri tashîf, tahrîf ve kalb gibi nedenlerle râvilerin isimleri konusunda ortaya çıkan ihtilafı ortadan kaldırmaya yönelik önemli kaynaklardan biri kabul edilmiştir. Yine bu eser, râviler hakkında bazı tarihi bilgilerin verilmesinde de önemlidir.⁸⁷ Örneğin eserde bazı râvilerin cahiliye dönemini idrak ettiği bilgisi yer almaktadır.⁸⁸ Müslim mezkûr eserinde bazı sahâbîlerin cahiliyedeki isim ve künyelerine de yer vermektedir. Örneğin Hânî b. Yezîd Ebû Şureyh'in cahiliye döneminde Ebu'l-Hakem olarak künyelendiği, ancak Hz. Peygamber'in onu büyük oğlu dolayısıyla Ebû Şureyh olarak künyelediği zikredilmiştir.⁸⁹ Yine Müslim, Abdurrahman b. Ebî Sebre'nin cahiliye döneminde Azîz ismini aldığını ancak Allah Resûlu'nun onu Abdurrahman olarak değiştirdiğini ifade etmiştir.⁹⁰ Müslim bazı râvilerin künyesine de işaret etmiştir. Meselâ, Temîm ed-Dârî'nin Ebû Rukayye olarak künyelendiğini ifade etmiştir.⁹¹

Yapılan bir araştırmada Müslim'in *el-Münferidât ve'l-Vuhdân*'da bahsettiği

82 Mehmet Ali Sönmez, *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dil Metodu* (İstanbul: Umrân Yayınları, ts.), 33; Kandemir, "Müslim b. Haccâc", 94.

83 Hatiboğlu, "Ricâlü'l-Hadis", 85.

84 Hatice Nur Dalkılıç, "Müslim'in el-Münferidât ve'l-Vuhdân'ındaki Sahâbiler ve Rivayetleri" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 11-24.

85 Zehebî, *Siyer*, 12: 579; Müslim, *el-Münferidât ve'l-Vuhdân*, thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bündârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988); Kandemir, "Müslim b. Haccâc", 93; Kettâni, *Hadis Literatürü*, 132. Müslim bu eserinde ilk önce erkek râvileri zikrettikten sonra kadın râvilere de yer vermiştir. Bkz. Müslim, *el-Münferidât*, 88.

86 Müslim, *el-Münferidât*, 11 (Muhakkikin girişi); Dalkılıç, "Müslim'in el-Münferidât ve'l-Vuhdân'ındaki Sahâbiler ve Rivayetleri", 13.

87 Müslim, *el-Münferidât*, 6 (Muhakkikin girişi).

88 Bkz. Müslim, *el-Münferidât*, 41, 43.

89 Müslim, *el-Münferidât*, 25.

90 Müslim, *el-Münferidât*, 23.

91 Müslim, *el-Münferidât*, 72.

seksen dokuz sahâbînin otuz beşinden sadece tek râvinin bir hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir. Yine seksen dokuz sahâbîden otuz sekizinin birden fazla râvisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda bu sahâbîler vuhdân sayılmayacaklardır. Bu çerçevede otuz beş sahâbîden yirmi birinin hadisinin *Kütüb-i Sitt'e*de geri kalan on dördünün hadisinin ise diğer kaynaklarda yer aldığı tespit edilmiştir.⁹²

Sonuç

Müslim küçük yaşlarda başlamış olduğu hadis tahsilinde erken dönemlerden itibaren uzmanlaşmış, ricâl ilminde yetkin bir âlim payesini kazanmıştır. Yaşadığı yer olan Nişâbur'un bir ilim merkezi ve ailesinin de ilimle meşgul olan kimseler olması, Müslim'in erken yaşlardan itibaren ilme yönelmesini ve çok sayıda âlimden istifade etmesini sağlamıştır.

Ricâl kitaplarının telif edilmelerindeki esas maksat, hadis ilmine hizmet etmektir. Bu kitaplar hadis rivayetiyle ilgisi olan herkesin kimliğinin, tabakasının, hoca ve talebelerinin, cerh ve ta'dîl durumunun bilinmesi için yazılmıştır. Müslim'in ricâl ilminin temel telif türlerinden olan *et-Tabakât*, *el-Küna ve'l-Esmâ*, *el-Münferidât* adlı eserleri bu alanın önemli kaynakları arasındadır. O, mezkûr eserlerinde hocalarından ve onların eserlerinden istifade etmekle birlikte eserlerini bazı özellikleriyle farklılaştırmış, onlardan farklı bir tasnif metodu ortaya koyarak özgün bir kaynak oluşturmuştur.

Günümüze ulaşmış bulunan bu üç eser, bu alandaki müellifler tarafından temel kaynak olarak kullanılmıştır. Müslim'in ricâl ile ilgili eserleri muhteva olarak râvilerin isim, neseb ve künye gibi kimlik bilgilerine, râvilerin önemli özelliklerine dikkat çekilen erken dönem eserlerinden olması itibarıyla mühimdir. Yine o, bu alanın bazı müelliflerinden farklı olarak râviler hakkında nadiren de olsa cerh-ta'dîl değerlendirmelerine de yer vermiştir.

92 Dalkılıç, *Müslim'in el-Münferidât ve'l-Vuhdân'ındaki Sahâbîler ve Rivayetleri*, 26, 148. Bu araştırmada Müslim'in yukarıda zikredilen üç eseri dışında *Kitâbu't-Temyiz* adlı eseri de muhaddislerin hadis tenkidindeki metotlarını ele alan erken dönem çalışmalarından biri olarak zikredilmiştir. O, "Hadisin eda ve tahammülünde dikkatli olmak, hadisi ziyade ve noksandan korumak" başlığı ile eserine başlamış, bu başlık altında bazı rivayetleri zikrettikten sonra bu konuda çok dikkatli olan şahısların yanında mütesâhil olanların da mevcut olduğunu ifade etmiştir. Kitapta bazı başlıklar şöyledir: "Metninde Hata İle Nakledilen Haberlerden Örnek", "Metninde Hata İle Nakledilen Hadislerden Örnek", "İsnadda Olmayıp Metninde Vehimle Nakledilen Haberlerden Örnek", "Bazı Râvilerin Vehmettiği Haberlerden Örnek", "İbn Lehiâ'nın Aşırı Vehimlerinden Örnek". Onun mezkûr eserinde sened ve metinde yer alan hata, vehim ve tashif gibi hadis tenkidine dair hususların yer aldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahih* adlı eseriyle önemli bir muhaddis, *Kitâbu't-Temyiz* ve diğer eserleri ile bir münekkît ve cerh-ta'dîl âlimi olduğu söylenebilir. Müslim, *Kitâbu't-Temyiz*, Muhammed Mustafa el-Azâmî'nin *Menhecû'n-Nakd inde'l-Muhaddisin Neşetuhu ve Tarihuhu* içinde (Riyâd: Şirketu't-Tibaâtî'l-Arabiyye, 1982), 173-179; Mustafa Taş, "Müslim'in Kitâbu't-Temyiz Adlı Eserinde Hadis Tenkit Örnekleri", *Hikmet Yurdu* 19, sy. 10 (2017/1): 127-139; Mehmet Çilek, *İmâm Müslim ve Kitâbü't-Temyiz Adlı Eseri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017).

Kaynakça

- Atuv, Muhammed Evlâd. *Mustalâhatu'l-Cerh ve't-Ta'dil ve Tatavvuruha't-Târihiyyu fî't-Turâsi'l-Matbu'î li'l-İmâmi'l-Buhârî ma'a Dirâsetin Mustalâhiyyetin*. Fas: Dâr-ru's-selâm, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2009.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî. *et-Ta'dil ve't-Tecrîh limen Harrece 'an-hu'l-Buhârî fî'l-Câmi'i's-Sahîh*. Tahkik: Ahmed Libzâr. yy., ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târihu's-Sağîr*. Tahkik: Mahmut İbrahim Zâyed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'âşî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Kitâbu't-Târihi'l-Kebîr*. Tahkik: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Çakan, İsmail Lütfî. "Dirâyetü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 9: 366. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Anahatlarıyla Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 2008.
- Çilek, Mehmet. *İmâm Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Dalkılıç, Hatice Nur. *Müslim'in el-Münferidât ve'l-Vuhdân'ındaki Sahâbîler ve Rivayetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Dihlevî, Abdulaziz b. Şah Veliyyullah. *Büstanu'l-Muhaddisin*. Çeviri: Ali Osman Koçkuzu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986.
- Efendioğlu, Mehmet. "Tabakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 39: 291-292. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Efendioğlu, Mehmet. *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*. İstanbul: İFAV, 2014.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Fayda, Mustafa. "İbn Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 20: 294-297. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Güler, Zekeriya. "Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirayet Bütünlüğü". *İLAM Araştırma Dergisi* 1, sy. 2 (1996): 113-132.
- Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *el-Esâmî ve'l-Künâ*. Neşreden: Yusuf b. Muhammed ed-Dahîl. Medine: Dâru'l-Gurâbâ'i'l-Eseriyye, 1994.
- Hatib, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târihu Medîneti's-Selâm*. Tahkik: Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Ricâlü'l-Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 35: 83. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. en-Nemerî. *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. Hazırlayan: Adil Mürşid. yy., Dâru'l-'Alâm, 2002.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1953.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askâlânî. *Tehzibu't-Tehzîb*. Tahkik: Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zaman*. Tahkik: İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sader, 1978.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*. Tahkik: Ali Muhammed Muavvad-Avil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- İbnü's-Salâh Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-Hadis*. Tahkik: Nûreddin İtr. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 2012.
- İzmirli İsmâil Hakkı. *Hadis Tarihi*. Tenkitli Neşir: İbrahim Hatiboğlu. İstanbul: Erkam Matbaası, 2002.
- Kandemir, M. Yaşar. "Müslim b. Haccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 32: 93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Karacabey, Salih. *Hadis Tenkidi*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001.
- Karahan, Abdullah. "Türkiye'de Cerh ve Ta'dil İle Alakalı Yapılmış Çalışmalar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 13, sy. 2 (2004): 183-196.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *Hadis Literatürü*. Çeviri: Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl*. Tahkik: Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1994.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Künâ ve'l-Esmâ*. Tahkik: Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşgarî. Medine: el-Meclisu'l-İlmî, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Münferidât ve'l-Vuhdân*. Tahkik: Abdulgaffâr Süleyman el-Bündârî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *et-Tabakât*. Tahkik: Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân. Riyad: Dâru'l-hicre, 1991.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Kitâbu't-Temyîz*. Muhammed Mustafa el-Azâmî'nin *Menhecu'n-Nakd inde'l-Muhaddisîn Neşetuhu ve Târihuhi* içinde. Riyâd: Şirketu't-Tibaâtî'l-Arabiyye, 1982.
- Nûristânî, Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal ilâ Sahîhi'l-İmâmî'l-Müslim b. el-Haccâc*. Kuveyt: Mektebu's-Suunî'l-Fenniyye, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Nişâbur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 33: 149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Selmân, Hasan Mahmûd. *el-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1994.
- Sıddıkî, M. Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004.
- Sönmez, Mehmet Ali. *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dil Metodu*. İstanbul: Umrân Yayınları, ts.
- Subhi es-Salih. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. Çeviri: M. Yaşar Kandemir. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2009.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*. Neşreden: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1992.
- Süyûtî, Celâlüddin. *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Tâkribi'n-Nevevî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009.
- Taş, Mustafa. "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz Adlı Eserinde Hadis Tenkit Örnekleri". *Hikmet Yurdu* 19, sy. 10 (2017/1): 127-139.
- Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman. *el-İmâmu Müslim ve Menhecuhu fî Sahîhihi*. Ammân: Dâru Ammâr, 2000.
- Tekin, Dilek. "Yazılı-Şifâhî Rivayet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Uğur, Mücteba. "Esmâ ve Künâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 11: 419. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sader, 1977.
- Yazıcı, Mahmut. *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Kitâbu Tezkireti'l-Huffâz*. Tahkik: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1954.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-İber fî Haberî men Gaber*. Tahkik: Ebû Hâcir Muhammed b. es-Saîd Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehu Rivâye fî'l-Kütübî's-Sitte*. Tahkik: Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb. Cidde: Müessesetu Ulûmî'l-Kur'an, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Tahkik: Şu'ayb el-Arnaût ve diğerleri. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1983.
- Zerkî, Âdil b. Abdîşşekûr. *Târîhu'l-Buhârî*. Riyad: Mektebetu'l-Kahire, 2002.